

Національна політика Кремля в Україні

Національна політика Кремля в Україні починалася з українізації. Проте українізація – це полісемантичний термін, зміст якого не завжди збігався з формою.

Російська імперія була терпимою до підкорених народів. Інородців, як правило, не допускали до влади, якщо вони не наvertsалися у православ'я, але їм дозволялося жити власним життям. Становище українців було іншим. Вони вважалися не інородцями, а етнографічною гілкою єдиного російського народу. У тих, хто погоджувався бути малоросом, не виникало проблем, пов'язаних з національним походженням. Але освічені малороси повинні були засвоїти російську мову, культуру й ментальність. Вони не мали права на власну інтелігенцію. Людина, яка здобувала освіту й відстоювала право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської національну історію і самобутню культуру, ставала українським інтелігентом. Самим своїм існуванням українська інтелігенція кидала виклик імперським колам.

Українська революція починалася з українізації. Створювані Центральною Радою державні установи повинні були користуватися українською мовою. Діти в школах мали вчитися рідною мовою. Солдати на фронті повинні були об'єднатися в українські військові підрозділи. Державність українського народу повинна була здобути національний характер. У короткочасну добу Української Народної Республіки жодної суперечності між формою і суттю українізації не існувало.

Однак імперію, що розпалася, вдалося “зібрати” більшовикам. Не останню роль у цьому успіхові ленінської партії відіграла пластична національна політика. Більшовики готові були йти на далекосяжні поступки пригнобленим націям у справі відродження їх мови й культури, навіть у становленні національної державності. Державність була головною вимогою пригноблених націй, але більшовики могли йти їм назустріч без всякої шкоди для своєї влади внаслідок взаємопов'язаності партійної диктатури з державністю в її радянській оболонці. Однак саме через те, що національна державність ставала примарною внаслідок збереження диктатури російської політичної партії, форма радянського різновиду українізації не могла збігатися з її змістом.

Висхідним пунктом радянської українізації може вважатися резолюція VIII Всеросійської партконференції, в якій містилася така вимога: “Члени РКП на території України повинні на ділі провадити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою”¹⁸⁶.

Ця вимога була надзвичайно прогресивною порівняно з російською імперською дійсністю. Та у процитованих рядках йшлося тільки

про одне: коренізацію влади, встановленої більшовиками в Україні після трьох збройних вторгнень. Звичайно, мова нерозривно пов'язана з національною культурою і становить її першооснову. Тому здійснювана з Кремля політика українізації не могла не сприяти подоланню русифікації України, зростанню національної самосвідомості народних мас, нарешті, державницьким устремлінням народу. Ці наслідки індустріалізації були небажаними для Кремля, в основі політики якого було поглиблення однорідності суспільства, в тому числі в національному відношенні. Але керівники державної партії розуміли, що неможливо контролювати Україну тільки за допомогою військової сили. Українці мали переконатися в тому, що радянська влада – це їхня власна влада. Переслідувану сотні років рідну мову українці повинні були почути в установах, школах, закладах культури.

Зважаючи на небажані побічні наслідки курсу на укорінення влади, керівники КП(б)У довго не виявляли схильності до активних дій у напрямі українізації. Зрештою, їм довелося б починати українізацію з себе, тобто прикласти особисті зусилля для оволодіння українською мовою. За даними 1923 р., тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників компартійно-державного апарату УСРР заявили, що знають її¹⁸⁷.

Небажання відповідальних працівників зробити щось істотне у сфері українізації на початку 20-х рр. простежується за багатьма документами. Наприклад, у постанові лютогового (1922 р.) пленуму ЦК КП(б)У “Цілі і завдання українізації” проголошувалися “повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою”¹⁸⁸. За цим набором слів відчувалося явне бажання прикинутися дурником. Ніби обидві мови займали в Україні однакове становище, і йшлося тільки про те, щоб зберегти паритет!

Проте не всі бажали прикидатися. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь зробив навіть спробу теоретично обґрунтувати відразу компартійно-радянської еліти до української мови й культури. Мовляв, російська мова і культура в Україні пов'язані з містом і “найпрогресивнішим” в суспільній структурі робітничим класом, а українська мова і культура – з селом і “відсталім” селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебеда, було сприяння “природному процесу” перемоги російської мови й культури.

Теорію “боротьби двох культур” в КП(б)У не підтримали, тому що вона була відверто шовіністичною. Однак російськомовна більшість у ЦК КП(б)У і губкомах партії гнула свою лінію. В КП(б)У на кінець 1923 р. налічувалось 57 тис. членів і кандидатів партії, серед

яких було 45 відсотків росіян, 33 — українців, 14 — євреїв¹⁸⁹. За переписом 1923 р. питома вага українців в радянському апараті не перевищувала 35 відсотків. Особливо незначною частка українців була в керівних радянських структурах. Основна маса службовців в наркоматах складалася на 40 відсотків з євреїв, на 37 відсотків — з росіян і тільки на 14 відсотків — з українців¹⁹⁰.

Відразу після утворення СРСР в ЦК РКП(б) вирішили “врівноважити” втрату республіками незалежного статусу підвищеною увагою до національного питання. XII з’їзд РКП(б) у квітні 1923 р. затвердив політику коренізації як офіційну лінію партії. “Теорія” Д. Лебеда без згадки його прізвища знайшла своє місце в резолюції з’їзду з національного питання: “Розмови про переваги російської культури і висунування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії”¹⁹¹.

На цьому з’їзді з великою програмною промовою виступив М. Скрипник. Він не скаржився на першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга, німця за національністю, який активно саботував справу українізації, але дав зрозуміти присутнім, що становище в республіці явно неблагополучне. За заведеним порядком тези Й. Сталіна з національного питання напередодні з’їзду обговорювалися в республіканських партійних організаціях. На Всеукраїнській партконференції резолюція, що відповідала змісту тез, була прийнята одностайно (при чотирьох, хто утримався). Зазначивши це, М. Скрипник продовжував: “Але мені переказували, що після ухвали цієї резолюції один з тих, хто голосував за неї, голова губвиконкому, коли до його при виході з зали засідання заговорив один безпартійний кооператор українською мовою, відповів: “Говорите со мной на понятном языке”. Він “проголосував” резолюцію в національному питанні, він з нею “вполне согласен”. Це протиріччя між теорією і практикою, цю лінію “болота” треба вишмалити, треба випекти розжареним залізом”¹⁹².

Після відкликання Х. Раковського влітку 1923 р. в харківському субцентрі влади, як і в Москві, першою стала посада партійного секретаря. Квірінг на цій посаді явно не підходив на роль людини, яка могла б випекти розжареним залізом лінію “болота”. Але він не встиг своєчасно зорієнтуватися в боротьбі за владу в Кремлі і в квітні 1925 р. втратив посаду. Сталін надіслав у Харків на формально підвищену посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У свого найближчого апаратного співробітника Л. Кагановича. Саме при ньому політика

українізації здобула потрібні масштаби. Каганович по-чиновницькому наполегливо втілював офіційний курс. Він навіть трохи опанував українську мову, якої не знав, хоч народився в селі Кабани на Київщині.

Проте головна роль у здійсненні українізації належала не Кагановичу, а М. Скрипнику. Серед партійних керівників вищого рангу він був “білою вороною”, оскільки надавав великого значення розв’язанню національного питання. Раніше реноме націонал-комуніста завважало йому зайняти чільне місце в групі харківської владної еліти. В лібералізованій атмосфері 20-х рр. Скрипник очолив наркомат освіти і підпорядковані йому установи, став членом політбюро ЦК КП(б)У і одним з найбільш впливових в Україні політичних діячів.

Результати українізації 20-х рр. були вагомими. Питома вага українців серед службовців радянського апарату зросла до 54 відсотків у 1927 р. Тоді питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У сягнула 52 відсотків. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книг, журналів і газет стала видаватися українською мовою. З ініціативи М. Скрипника, який витискував усе можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу та в деяких червоноармійських частинах. На Кубані відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення¹⁹³.

Процеси коренізації в інших союзних республіках в основному відповідали офіційному курсу на укорінення владних структур. Коренізація в Україні претендувала на щось більше. Прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму України супроводжувалося великим культурним піднесенням, названим в літературі національним відродженням 20-х рр. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їх зусиллям, було одержано вагомими здобутки у розвиткові освіти, науки, літератури та мистецтва.

Використання офіційного курсу в інтересах національного відродження було заслугою зовсім невеликої групи відповідальних працівників КП(б)У, в основному колишніх боротьбистських вождів, які згуртувалися навколо М. Скрипника. Їх культурницька діяльність виразно й чітко спрямовувалася на дерусифікацію. Завдяки цьому вона дістала широку суспільну підтримку.

М. Скрипник спромігся так багато зробити для національного відродження саме тому, що користувався підтримкою першої особи в компартійно-радянській номенклатурі республіки. Фактично його підтримував Й. Сталін. Професійно підготовлений у національному

питанні, Сталін відчував всю його силу і бажав мати за собою одну з найбільших партійних організацій і найпотужнішу після Росії республіку. У тій жорстокій боротьбі за владу, що тривала в Кремлі з 1922 по 1928 рр., генсек обійшов Л. Троцького і Г. Зінов'єва, які народилися в Україні, і здобув необхідну підтримку республіки. Навіть після 1928 р., коли в СРСР почалася сталінська “революція зверху” і селянство, перш за все українське, опинилося в епіцентрі найжорстокіших репресій, національна політика Кремля не змінювалася: новий вождь умів чекати. Тільки після того, як були розв'язані соціальні завдання “соціалістичного будівництва”, Сталін постарався ліквідувати ті здобутки політики українізації, які створювали загрозу для централізованої держави і його персональної диктатури.

Суперечність між позбавленими політичних прав радянськими органами влади й наділеними диктаторськими правами компартійними комітетами існувала всюди і в усі часи. Незважаючи на свою двоєдиність, забезпечувану якраз диктатурою парткомів, це були зовсім різні організації: одна з них будувалася на засадах конституції, а друга спиралася на партійний статут. В Україні суперечність між ними набувала особливої рельєфності, тому що на неї накладалося нерозв'язане національне питання.

Документи, які підтверджують цю думку, зустрічаються не часто. З тим більшою увагою треба поставитися до тих, які уже увійшли в науковий обіг. Один з них – анонімний лист групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад, який був написаний 26 лютого 1931 р. і тепер знаходиться в архівному фонді ЦК КП(б)У.

У листі порушувалося питання про перспективи розвитку української державності, про необхідність надання Україні більших бюджетних повноважень. Висловлювалася незгода з централізацією управління промисловістю і з відсутністю міжнародної політики українського уряду після утворення СРСР. Звертаючись до президії з'їзду, дописувачі питали: “Чому уряд та партія не можуть рішуче поставити питання про те, щоб всім економічним життям УСРР керували наш уряд, партія і робітничий клас України, узгоджуючи свої плани з союзними органами?” Особливе незадоволення авторів листа викликала форма взаємовідносин українських партійних та радянських установ з всесоюзними: “Чому наш уряд пише: “прохати союзний уряд”? Суверенна республіка, коли їй що-небудь потрібно робити, не ходить на поклін”¹⁹⁴.

На думку авторів, щоб наповнити національну політику партії справжнім змістом, “необхідно терміново взятися за висування керівних кадрів з місцевого населення. Українську радянську державність потрібно будувати, так як це будівництво лише розпочате, а у нас до цих пір говорять лише про мову та культуру, хоча, звичайно, і це еле-

менти державності”. Автори вимагали “заповнити національну політику державницьким змістом у повному його обсязі”¹⁹⁵.

Не піддаючи жодному сумніву необхідність модернізації СРСР за рахунок напруження зусиль усіх республік, автори висловлювали обурення тим, що результати надмірної експлуатації робітників і селян України не залишаються в ній: “Експлуатація велика, але в ім’я чого? Бідняцько-середняцьке селянство позбавляється останньої корівки, шматка сала, яйця, ходить обідраним, так само й робітники. І за всі ці біди, яких ніколи не було в історії, за все це будується російська промисловість. Тепер ми голодуємо. В ім’я чого? Скажете, соціалізму? Так. Та хіба він повинен будуватися лише в Росії? Чому ж туди відправляється все, що тільки є?”¹⁹⁶

Автори листа були переконані в необхідності репресивної політики і в потрібності такої репресивної сили, як ДПУ. Але їх обурювало те, що ця сила зовсім не підконтрольна українському урядові і формується не з українців: “В ДПУ переважна більшість апарату та особового складу була сформована з елементів, ні соціально, ні національно не пов’язаних з українською радянською дійсністю. Це у більшості своїй вихідці з сімей єврейських торговців і декласованого російського, випадкового для України елемента, який проліз туди різними шляхами. Чому там не звертають увагу на українізацію, навіть не вважають її за справжню політику партії та уряду, немов вони “держава в державі”? Ми вважаємо, що необхідно передивитися ці “кадри” та поповнити ряди ДПУ дійсно класово витриманими, бездоганними робітниками, відданими справі революції, бідняками та середняками, створивши з них основне ядро. Необхідно забезпечити відповідне керівництво цим органом з боку українського уряду й партії”¹⁹⁷.

Автори цього листа не були випадковими людьми в системі влади. Безумовно, кожний з них мав свою самостійну ділянку роботи й активно працював над розбудовою тоталітарного ладу, вважаючи його найвищим досягненням людства. Але вони не бажали задовольнитися підпорядкованою роллю, яка призначалася кадрам українського походження володарями Кремля. Цей лист наочно ілюструє необґрунтованість певної ідеалізації націонал-комунізму, яка виникла в літературі української діаспори внаслідок його антиросійської спрямованості (в радянській літературі тема націонал-комунізму взагалі була забороненою).

Політика українізації не могла не зустрітися з двома підводними рифами: проблемами росіян в Україні і українців у Росії.

Українізація була різновидом коренізації. Вагому частку населення України становили громадяни неукраїнської національності, тобто національні меншини. Політика коренізації поширювалася й на них. У кожному випадку треба було встановлювати ареал компактно-

го проживання національної меншини, формувати відповідний національний район, переводити діяльність установ та закладів освіти й культури на національну мову, засновувати відповідні газети й журнали. Логіка такої політики вимагала створення російських національних районів у місцях компактного проживання росіян. З іншого боку, незважаючи на конституційний популізм, Росія залишалася державоутворюючою республікою, і саме на неї спиралися “пролетарські інтернаціоналісти” Кремля.

Як і в Російській імперії, мовою міжнаціонального спілкування в Радянському Союзі залишалася російська. На відміну від всіх інших національностей, росіяни не відчували себе національною меншиною в будь-якій республіці. Їх дратувала дерусифікація, яка завжди була оборотною стороною українізації, полонізації або болгаризації. Не мало значення те, що дерусифікація торкалася не росіян, а русифікованих українців, поляків або болгар. Багатьох росіян не влаштував сам факт протидії природній або штучній асиміляції неросійських національностей. У листі до Л. Кагановича та інших членів політбюро ЦК КП(б)У, написаному у квітні 1926 р., принциповий і послідовний представник російської сторони Й. Сталін звинувачував наркома освіти УСРР О. Шумського саме за його підтримку закликів негайної дерусифікації пролетаріату. Хоч мова йшла про русифікованих українських робітників, Сталіну здавалося, що такий заклик “в устах українського комуніста звучить більш ніж дивно”¹⁹⁸.

Перетворення української мови на фактичну державну мову в межах УСРР було найбільшим досягненням націонал-комуністів, які згуртувалися навколо М. Скрипника. Українізація не зачіпала інтересів російськомовного населення, але російська інтелігенція в Україні вперше відчула себе національною меншиною. Це було незвично, а для багатьох – й неприємно. Варто процитувати відомий лист М. Горького від 7 травня 1926 р. директору Держвидаву України О. Слісаренку з протестом проти скорочення тексту повісті “Мать” при її виданні українською мовою. Письменник-демократ без усяких хитрощів висловив те, що думав: “Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречия “языком”, но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия”¹⁹⁹.

Українські громади в Росії після 1917 р. почали організовуватися з метою задоволення своїх національно-культурних інтересів. Однак, на відміну від всіх інших національних меншин, вони зустрічали опір місцевої влади, яка була переконана в тому, що українці нічого не втратять, якщо асимілюються. Уперше на державному рівні про не-

обхідність задоволення їх потреб заговорив М. Скрипник. У промові на XII з'їзді РКП(б) він заявив, що на 7 млн осіб українського населення в Російській Федерації є тільки 500 шкіл з українською викладовою мовою і 2 технікуми. “Очевидячки, — говорив він, — тут наша практика не сходиться з нашою теорією. Тут треба, щоб тези наші в цій справі перетворювалися в життя належною мірою”²⁰⁰.

Незважаючи на те, що М. Скрипник діяв у межах існуючого законодавства, йому доводилося буквально “пробивати” кожен школу з українською мовою навчання навіть у тих районах Росії, де українці становили більшість населення. Чиновницька протидія давалася взнаки. Саме до таких чиновників, які знати не бажали України і українців, був звернений вірш В. Маяковського “Борг Україні” (1926 р.):²⁰¹

Мы знаем,
курит ли,
пьет ли Чаплин;

мы знаем
Италии безликие руины;

мы знаем,
как Дугласа
галстук краплен...

А что мы знаем
о лице Украины?

Керівники республіки вважали своїм обов'язком підтримувати українців за межами України, але їхні демарші не часто спрацьовували. Впродовж 20-х рр. ні український театр в Москві, ні земляцтво, незважаючи на неодноразові спроби їх організації, так і не змогли зіп'ятися на ноги через протидію московських чиновників. Останні розглядали їх як “петлюрівщину” й чинили всілякі перешкоди (не надавали приміщення, не відпускали коштів тощо). У датованому 9 січня 1930 р. проєкті листа до ЦК ВКП(б) з приводу забезпечення потреб культурного життя московських українців завідувачий відділом агітації, пропаганди й преси ЦК КП(б)У А. Хвиля наголошував: “Довкола питання культурного обслуговування українців виникла якась стіна ворожості та бюрократизму із суто великодержавницькими шовіністичними вихватками деяких працівників проти культурної роботи серед українців Москви на українській мові”. В остаточному варіанті листа (від 11 січня) цю фразу було вилучено²⁰².

І все-таки зусилля націонал-комуністів не пропали даремно. У 20-ті рр. вони зробили надзвичайно багато для розвитку національної інфраструктури в українських регіонах Росії, особливо на Кубані. Населення Кубані, яке на дві третини складалося з українців, дістало можливість навчати дітей в українських школах, читати українські газе-

ти й журнали, слухати передачі місцевого радіо рідною мовою. З часом націонал-комуністи стали робити прозорі натяки на те, що було б справедливо передати Кубанський округ Північно-Кавказького краю Україні.

Все змінилося в один день – 14 грудня 1932 р., з публікацією постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі і в Західній області. Це була одна з постанов репресивного характеру, з санкціями проти “зрадників” справи партії, які старалися залишити на місцях хоч невеликі продовольчі ресурси, з рішенням про виселення в північні регіони СРСР всіх жителів великої станиці Полтавська і т.п. Починаючи терор голодом, спрямованим проти України й Кубані, Сталін не забув про свій давно випестуваний намір покінчити з українізацією Кубані. У постанові вказувалося:²⁰³

“Предложить ЦК КП(б)У и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации.

Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах».

Так закінчилася розпочата у XVIII ст. історія української Кубані. Царський уряд багато зробив, щоб русифікувати волелюбних нащадків запорозьких козаків, але у нього не все виходило. В тоталітарній державі все було зроблено в кілька тижнів, тому що супроводжувалося терором, голодом і загибеллю внаслідок цього терору сотень тисяч кубанців. Всесоюзний перепис населення 1939 р. зареєстрував в Краснодарському краї 3172,7 тис. осіб, в тому числі 2 754,0 тис. росіян (86,8 відсотка), 149,9 тис. українців (4,7 відсотка), 64,2 тис. адигейців і черкесів (2,0 відсотки) та ін.²⁰⁴ Українцями мали право назвати себе ті, хто приїхав до Краснодарського краю після 1917 р. Корінні жителі Кубані проходили у переписувачів населення як росіяни.

Остання крапка в політиці українізації за межами УСРР була поставлена передовою статтею газети “Правда” від 10 березня 1933 р. У статті піддавалися нищівній критиці “кричущі факти найгрубішого перекручення національної політики на Україні”, вказувалося на “значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питан-

ні”, і лише окремою ремаркою було виділено вже поховану справу українізації територій поза УСРР: “А окремі керівні українські працівники посилено пропагували шовіністичну ідею про обов’язкову українізацію ряду районів СРСР”. За місяць до того М. Скрипник уже був переміщений з посади наркома освіти на посади заступника голови РНК УСРР і голови Держплану УСРР, але залишався членом політбюро ЦК КП(б)У. Тому спрямована на його адресу критика ще була анонімною.

У січні 1933 р. Сталін надіслав в Україну з диктаторськими повноваженнями П.Постишева. Він був обраний на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, тобто формально підпорядковувався генеральному секретарю ЦК С. Косіору. Проте навіть формально він стояв над Косіором, тому що зберігав за собою попередню посаду секретаря ЦК ВКП(б).

П. Постишев мав два завдання: по-перше, навести порядок у колгоспах після здійсненої Молотовим і Кагановичем каральної реквізиції продовольчих запасів у “боржників” по хлібозаготівлях; по-друге, “втихомирити” українську інтелігенцію як потенційного носія сепаратизму. Він упорався з обома завданнями.

У липні 1933 р. покінчив життя самогубством зацькований Постишевим М. Скрипник. Після смерті колишнього наркома освіти було ліквідовано багато розпочатих ним справ у царині українізації. Вдягнутий замість френча (традиційна уніформа більшовицьких вождів) в українську вишиванку, Постишев провадив нещадну боротьбу проти “українського буржуазного націоналізму”. У концтабори потрапила більшість діячів української культури, зокрема багато представників нової генерації, переважно робітничо-селянського походження. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917—1920 рр. За 1933 р. чекістами було заарештовано 124 463 громадянина України (проти 74 849 у 1932 р. і 30 322 у 1934 р.)²⁰⁵.

Після постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. з’явилися дві українізації – петлюрівська і більшовицька. Всі небажані наслідки українізації тепер можна було вносити на карб петлюрівців.

Підбиваючи перші підсумки чистки партійних і радянських установ від прибічників М. Скрипника, П. Постишев на листопадовому (1933 р.) об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У заявив про утворення в КП(б)У націоналістичного ухилу, який почав “змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу”. Саме на цьому пленумі ЦК і ЦКК український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні²⁰⁶.

На XVII з’їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Й. Сталін підтвердив офіційну зміну в ставленні партії до проявів націоналізму. Суперечка про

те, який ухил (до великодержавного чи місцевого націоналізму) становить головну небезпеку, оголошувалася несуттєвою. “Головну небезпеку, — підкреслював Сталін, — становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки”. Як приклад ситуації, де саме ухил до місцевого націоналізму став головною небезпекою, Сталін навів Україну²⁰⁷. Відтоді й до кінця існування СРСР головною небезпекою вважався “буржуазний націоналізм”.

Разом з тим Кремль старався показати, що національна політика партії не змінилася з часів XII з’їзду РКП(б). На нараді з питань національної політики, яка відбулася 20 квітня 1933 р., новий український теоретик з національного питання М. Попов вказував: “Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії”²⁰⁸.

XII з’їзд КП(б)У в січні 1934 р. прийняв рішення про перенесення столиці УСРР в Київ, “маючи на увазі необхідність наближення уряду України і центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації”²⁰⁹. У постанові Київ називався природним географічним центром України, а не її історичним центром. Для Кремля історія України починалася з 1917 р.

Проте чимало українських комуністів, які вважали себе відданими комуністичній ідеї і розуміли інтернаціоналізм як рівність націй, розчарувалися в національній політиці ВКП(б). Розгром “націоналістичного ухилу” М. Скрипника вони вважали поверненням до великодержавного шовінізму. П. Постишев наважився згадати на XII з’їзді КП(б)У про анонімний лист 150 комуністів Харкова, автори якого так коментували перенесення столиці з Харкова у Київ: “Це — димова завіса, так само, як і відкриття пам’ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь прикрити розгром української культури. Ваш лозунг — “Україна — невід’ємна частина Радянського Союзу — щось дуже схожий на лозунг — “єдина неділима”.

У єдиному досі дослідженні про національно-культурну політику Кремля щодо радянської України в 30-х рр. Г. Єфіменко стверджує, що при незмінному ставленні до процесів коренізації змінилося ставлення до ролі росіян, їх мови й культури у зміцненні радянської державності. Якщо націонал-комуністи вважали росіян за національну меншину в Україні (так само, як українці були національною меншиною в Росії), то для керівників ЦК КП(б)У 1934—1937 рр. ро-

сійський народ спочатку став немовби другою титульною нацією, а потім і старшим братом для всіх інших народів СРСР²¹¹.

У такій вразливій сфері, як міжнаціональні відносини, офіційних документів старалися не створювати. Їх заміняли передовиці газети “Правда”. Критика чи похвала цієї газети були чітким сигналом, своєрідним камертоном для багатотисячної армії пропагандистів і для всієї радянської преси. Аналізуючи правдинські передовиці, можна зробити висновок, зокрема, що з 1936 р. вже не допускалася критика російського народу — за будь-яких обставин, за будь-яких історичних періодів.

Редактор газети “Известия ВЦИК” М. Бухарін 21 січня 1936 р. надрукував статтю, присвячену пам’яті В. Леніна, в якій мав необережність назвати Росію країною, “де обломовщина була найбільш універсальною прикметою характеру”, а російський народ був “нацією Обломових”. Після цього Бухарін наразився на гостру відповідь газети “Правда”. “Народ, який підготував і здійснив під керівництвом більшовицької партії Жовтневу революцію, називати “нацією Обломових” може лише людина, що не розуміє того, що говорить”, — зазначалося у редакційній статті “Правди” 30 січня 1936 р. Відповісти Бухарін не міг, хоч він пам’ятав не менш гострі, можливо, й несправедливі, якщо їх абсолютизувати, але дуже рішучі слова В. Леніна, сказані ним на схилі життя: російська нація “велика тільки своїм насильством, велика тільки так, як велика є держиморда”²¹². Реагуючи на критику, Бухарін написав у передовій статті своєї газети від 2 лютого: “Російський народ займає перше місце, як перший серед рівних. Його мова, його національна культура, його національне мистецтво чим далі, то все більше й більше приходять на допомогу народам СРСР”.

Сталінська Конституція СРСР 1936 р. і створена на її основі Конституція УРСР 1937 р. знову декларували рівноправність союзних республік, вільність соціалістичних націй, свободу виходу союзних республік зі складу СРСР. Чи то керівники КП(б)У не розуміли пропагандистського значення конституційних декларацій, чи не читали передовиць “Правди”, але вони почали досить вільно поводити себе у спілкуванні з центром. Виступаючи з доповіддю про проект Конституції УРСР на XIV Всеукраїнському з’їзді рад, П. Любченко відчував себе як керівник суверенної держави, вдячний за допомогу в завоюванні справжньої незалежності “великому російському народу”. Любченко насмілювався навіть сказати про національну гордість українців, але “збалансував” цю заяву іншою: “Почуття національної гордості у нас є складовою частиною пролетарського інтернаціоналізму”²¹³.

Сталін теж збалансував національну політику щодо України: запровадив у життя найбільш прогресивну Конституцію СРСР і одразу після цього розгорнув Великий терор, у вогні якого згорі-

---

ло все українське компартійно-радянське керівництво (за винятком викликаного в Москву і всіма забутого Г. Петровського). У передовій статті від 4 вересня 1937 р. газета “Вісті ВУЦВК” писала: “Всією підривною роботою на Україні керували головні довірені фашистських розвідок, всілякі любченки та хвилі”.

На початку 1938 р. в Україну приїхав на постійну роботу М. Хрущов. З призначенням його на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У з лексики українських керівників зникають такі поняття, як українізація і великодержавний шовінізм.

З приходом до влади в Україні М. Хрущова почалася неприхована русифікація всіх сфер життя. Та перебіг подій, у першу чергу — міжнародних, змусив керівників Кремля і київський компартійно-радянський субцентр влади відкласти свої наміри.